

УДК: 373,1(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.94

Шабданова Г.
К. Карасаев атындагы БМУ

МЕТАФОРАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Кыскача мазмуну: Бул аталган макалада метафоралык эпол аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөрдүн пайда болуу эполдору жөнүндө сөз болот. Тактап айтканда, тилдик сөздүк состаавындагы бардык сөздөрдүн семантикалык бирдей боло бербейт. Анткени тилдеги кээ бир сөздөр кош мааниге ээ болсо, адл эми калгандары андан көп мааниге ээ. Ошондуктан, көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн бардык маанилери бир мезгилде жаралбайт. Алар тилдин нечен жылдык өнүгүү процессинде пайда болуп, өнүгүп отуруучу тарыхый кубулуштарга жатат. Башкача айтканда, бир мааниден экинчи мааниге ээ мааниси жаралып турат. Тагыраагы, көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо сөз маанилерин типтерине ажыратып талдоонун чоң мааниси бар.

Түйүндүү сөздөр: эңийкемдүү, белгилүү өлчөмдө, оошуп өтүүсү, өтмө маани, абстрактуу, кооздук, көркөмдүк, кубулуш, кош маани, көп маанилүү сөздөр, өңү-түсү, сапаты, окшоштук, өбөлгө, образдуу баяндоо, кымбат баалуу, ачык бөлүгү, көзөнөгү, талабы катуу, сөз маанилери.

Шабданова Г.
БГУ имени К. Карасаева

ОБРАЗОВАНИЕ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ МЕТАФОРИЧЕСКИМ ПУТЕМ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы образования многозначных слов через метафору. Расширение значений многозначных слов происходит в разное время. Данный процесс связан с историей развития языка в целом. Семантическая структура многозначных слов определяется разбором составляющих его компонентов.

Ключевые слова: переносные значения, абстрактный, художественный, явления многозначное значение, схожесть, качество, образный пересказ, открытое часть, значение слов, ценный, переход, в известной степени, гибкий.

Shabdanova G.
BSU named after K. Karasaev

THE FORMATION OF POLYSEMANTIC WORDS IN A METAPHORICAL WAY

Annotation: The article deals with the formation of polysemantic words through metaphor. The expansion of the meanings of polysemantic words occurs at different times. This process is connected with the history of the development of the language as a whole. The semantic structure of polysemantic words is determined by the analysis of its constituent components.

Keywords: figurative meanings, abstract, artistic, phenomena polysemantic meaning, similarity, quality, figurative retelling, open part, meaning of words, valuable, transition, to a certain extent, flexible.

Турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын түшүнүгү, аң-сезими да өркүндөп, өсүп-өнүгүп олтурат. Мындай кубулуштар тилдик лексикалык составына жаңы сөз каражаттарынына кошулуп, толукталып турушун талап кылат. Бирок, тилдик сөздүк составы сырттан кабыл алынган эле тилде жаңыдан жасалып чыккан сөздөр аркылуу гана эмес, анын мурдатан берки материалдык негизи болуп саналган даяр сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүгө учурап, жаңы лексикалык маанилерге ээ болушу аркылуу да байыйт, толукталат. Алар сөздү мурда туюнткан түшүнүгү менен жаңы маанилердин ортосундагы окшоштукка, ассоциацияга, апалогияга, функционалдык жалпылыкка барып негизделет. Алыктар, булактар лингвистикада метафора, метопимия, синехдоха, функционалдык жалпылык деп аталат.

Ушул маселелелерди эске алуу менен кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөр, алардын пайда болуу жолдору, семантикалык өзгөчөлүктөрүн мисалдар аркылуу талдоого токтолобуз.

Изилдөөнүн максаты. Сөз менен маанисин байланышын аныктоо. Ошондой эле кыргыз тилиндеги көп маанилүүлүк боюнча жазылган эмгектерди иликтөө менен анын тилдеги өзгөчөлүгүнө токтолуп, тактап айтканда, көп маанилүүлүктүн пайда болуу жолдоруна мисалдар аркылуу анализ жүргүзүү.

Бул максатты ишке ашыруу төмөнкүдөй милдеттерди алдыга койду;

- тилдеги сөздөрдүн маанилик типтерин аныктоо
- көп маанилүү сөздөрдүн пайда болуу жолдорун көрсөтүү
- метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүү сөздөрдүн өзгөчөлүгүн көрсөтүү.

Кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөрдүн өсүп-өнүгүшүн аныктоо максатында түшүндүрмө сөздүктү пайдалануу аркылуу, мисалдар менен далилдөө.

Изилдөөнүн методдору. Илимий булактардан алынган материалдардын негизинде талдоо жүргүзүү

Тилдин сөздүк составындагы бардык сөздөрдүн семантикасы бирдей боло бербейт. Анткени тилдеги кээ бир сөздөр кош мааниге ээ болсо, калгандары андан көп мааниге ээ. Ал көп маанилүүлүк турмуштагы белгилүү бир нерсенин, кубулуштун наамы экинчи бирөөнө да оошуп өтүү, биринен экинчисине жылышуу аркылуу өнүгөт. Көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн бардык маанилери бир мезгилде жаралбайт, алар тилдин нечен жылдык өнүгүү процессинде пайда болуп, өнүгүп олтуруучу тарыхый кубулуштарга жатат. Башкача айтканда, бир мааниден экинчи мааниси жаралып отурат.

Көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо сөз маанилерин типтерине ажыратып талдоонун чоң мааниси бар.

Тилде көп маанилүүлүктү пайда кылуунун эң кеңири тараган түрү – метафора. Метафора сөздөрдүн көп маанилүү болуп колдонулушунун кенири өнүккөн, эң ийкемдүү жана өнүмдүү ыкмасынын бири.

Турмушта жаңы пайда болгон тигил же бул нерсенин, кубулуштун өзүнөн мурда белгилүү

болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы жана башка жактары боюнча жалпы бир окшоштугу болуп калган. Мунун натыйжасында булардын эскилеринин наамы жаңыларына да оошуп да, бир эле сөз өз ара окшоштукка ээ болуп турган мурдагы жана кийинки нерселердин, кубулуштардын жалпы наамына айланып, мааниси кеңийт.

Метафора сөз маанилеринин кеңейишине, семантикалык каражаттар эмес, бири-бирине окшош болгон заттар, кубулуштар, кыймыл-аракеттер өбөлгө түзөт. Кыскасы, окшош нерселерди типтештирип атоонун өзү тилдик метафораны пайда кылат. Ошентип, заттардын, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин тышкы окшоштугуна жана адам баласынын ойлоосуна, бирин экин бир окшош нерселер менен салыштыруу жөндөмүнө карай метафора жаралат, демек, улам жаңы көрүнүш, зат мурункуларына сырткы кейпи формасы жана башка окшош болуу менен бирдей аталышка ээ болот.

Метафора – лингвистикада гана эмес, оозеки речте, көркөм адабиятта да кеңири кездеше турган лингво-адабияттык каражат. Заттын, көрүнүштүн сырткы окшоштугу метафоранын пайда болушуна алып келет. Мындай учурда эгерде, образдуу баяндап берүү зарыл болсо, анда индивидуалдуу башкача айтканда адабияттык метафора жаралат. Бирок, адабияттык метафорага караганда тилдик метафора туруктуу келип, семантикалык системаны байытууга база болот. Ал туруктуу семантикалык система катары улуттук тилде калыптанып, сөздүктөн орун алса, адабияттык метафора тигил же бул жазуучунун, акындын тиешелүү чыгармасында көркөм каражат катары калары белгилүү.[4-3-3-56]

Ошондой эле орус тилинде да эмненин негизинде жана кандай белгилери боюнча бир объекттин (буюмдун) аталышы экинчисине ыйгарылгандыгына жараша полисемияны үч түргө бөлүшөт: метафора, метонимия жана синекдоха.

Метафора- это перенос названия с одного предмета на другой на основании какого-либо сходства из признаков. Метафора чаще всего распространённая и развивающаяся разновидность полисемии. Метафора занимает немалую долю слов и выражений в нашей речи. Мы пользуемся ими, создаем их не заметно для себя. Метафоры играют бесспорно важную роль в языке, пополняя недостаток слов для обозначения новых появившихся понятий, что особенно важно для языка науки, а также выполняют и многие другие функции. [6-196]

Сапатындагы, өңү-түсүндөгү жана кыймыл-аракетиндеги окшоштукка карап, метафоралык жол аркылуу пайда болгон көп маанилүүлүккө төмөнкү сөздөрдү мисал келтирүүгө болот.

Күмүш: 1. Кымбат баалуу жаркырак ак түстөгү металл. Алтын, күмүш эшилген кендерин бар, Ала-Тоо.

2. Жылтырак түс, ак. Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү.

Тер: 1. Чогултуу, жыйноо, иргеп алып таштоо. Балдар, кыздар машак терди.

2. Жулуу, жулуп алып таштоо. Маңдайына каш койбой искек менен тергиле.[1-126]

Илим менен техниканын, экономиканын, элдин маданий деңгээлинин өсүп-өнүгүшү менен бирге коомдук турмуштагы айрым бир түшүнүктөр, кубулуштар да кошо өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Мындай өзгөрүүлөр тилдин лексикасына да таасирин тийгизип, мурунку эле түшүнүктөрдүн, кубулуштардын наамы функционалдык жалпылыктын негизинде кийинкилерине да оошуп өтө берет. Натыйжада тилде мурдатан жашап келе жаткан даяр лексикалык каражаттардын мааниси кеңейип, алардын семантикалык структурасы белгилүү өлчөмдө жаңыланат. Тилдеги мындай кубулуштар заттардын функционалдык оошуп өтүшү деп аталат. Сөзүбүз кургак болбош үчүн төмөнкү мисалдарга көңүл буруп карасак:

Көз: 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү. Көзүң ооруса колунду тый, ичиң ооруса, тамагыңды тый.

2. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү. Ийненин көзү, терезенин көзү.

3. Күндүн айдын бети. Жылтырайт бак ичинен айдын көзү.

Мүчө: 1. Адамдын денесинин бөлүктөрү: он эки мүчө, кырк тамыр таптакыр ооруп зыркырады.

2. Бүткүл дене түзүлүшү. Келиндин дене түзүлүшү келишкен.

3. Кандайдыр бир уюмдун, коомдун, адамдардын добушунун составына кирген киши. Биз менен аңгемелешип отурган окуу жайдын мүчөсү – Артыкбаев.

4. Сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тап.

Жаа: 1. Дого сыяктуу ийилип, жип менен кере тартылып, жебе менен атууга ылайыкталган курал. Кара чыйырчык көрсөнөр, атпагыла жаа менен.

2. Ээ – жаа бербөө, жаасы катуу, талабы катуу. Экөөнүн жаасынын катуулугуна карабастан, Тенти башын чайкады.

3. Математикада хорда менен тартылган кесиндиси да жаа деген термин менен аталат.

Мугалим жааны чийүүнү көрсөтүп жатты.

Уңгу: 1. Балта, кетмен, керки ж.б. куралдардын сабы ашталып бириктириле турган бөлүгү. Уңгусу карыш чоң кетмен кол учунда ойносун.

2. Сөздүн мүчөлөргө ажырабаган негизги бөлүгү. Уңгу сөз.

Тилде бир эле сөздүн бир нече мааниде метафоризацияланышы мүмкүн. Мындай учурда анын бир эле касиети бир нечелеген өтмө мааниде колдонулушуна негиз боло албайт. Анткени бир эле нерсе оң жана терс касиеттерге ээ болушу мүмкүн. Мисалы, карышкыр – ач көз, жырткыч (терс) карышкыр жүрөктүү (оң жагы). Демек, “бөрү” сөзүнүн метафоризацияланышында тигил же бул затка жогоркуу касиеттеринин бардыгы кабылданбайт. Анын бир гана сапаты, (оң же терс) өтмө мааниде колдонулушуна негиз болот да, ошол аркылуу гана айтуучунун сөз болуп жаткан нерсеге карата баасы белгилүү болот. Демек, сөздү өтмө мааниде колдонуудагы негизги максат нерсени атоо эмес, алардын орток белгиси аркылуу мүнөздөө, сүрөттөө, баалоо болуп саналат. [5-166]

Ал эми жансыз заттардын метафоризацияланышы нерселердин белгилерине, ар кандай абалдарына карата колдонулуп, сөз тизмектери аркылуу пайда болот. Мына ушул сөз тизмектеринин синоним же тектеш маанилүү сөздөр менен орун алмаштыруу аркылуу индивидуалдуу мүнөздөгү метафораларды жаратышат. Мисалы:

Ачып көздү жумганча,
Айдын көзү байланып.
Кылымдын көзү жаш болуп,
Кырааның Манас баш болуп.

Сөз маанилери кээде кыймыл-аракетти туйундурган этиш сөздөрдө да кеңейүүгө дуушар болот.

Этиш сөздөрдүн табияты, семантикасы, атооч сөздөргө караганда башкараак, анткени атооч сөздөр конкреттүү заттардын атын, белгисин жана башкаларын билдирсе, этиштер абстрактуу түшүнүктү белгилейт. Ошондуктан этиш сөздөрдүн айкалышында такталат. Мында маанилери кыймылдык, аракеттик көрүнүштүк окшоштукка, багытынын бирдейлигине, анын алган ордуна ж.б. белгилерине карай жалпы аталышка ээ болот. Мисалы: Солкулдап ыйлаган кызды көрүп, сай-сөөгүм сыздайт.

Ошентип, төмөндөгүдөй бир катар этиштердин мурдагыга окшоштугу бар жаңы мааниге ээ болушу да метафоралык кубулуштардын айрым фактыларынан болуп саналат: чечим (өкүм) чыгаруу, оюн (спектакль) коюу; ролдорду аткаруу ж.б.

Мындан тышкары, спорттук терминдер тилдин семантикасына көптөгөн жаңы маанилерди пайда кылып, пассивдүү лексикадан активдүү лексикага өткөндүгүн көп учуратабыз. Мисалы, старт, финиш, эстафета, раунд ж.б.

Демек, полисемия көркөмдүк, кооздук үчүн атайын тандалып алынган жөнөкөй гана көркөм каражат эмес, ал элдин тилинде белгилүү бир закон ченемдүүлүккө ылайык калыптанып, ошол улутка тиешелүү болгон семантикалык жылыш, семантикалык нюанс. Ал эми көркөм образдуулук максатта алынган каражаттардын табияты башкараак, тактап айтканда, алар белгилүү бир чыгарманын чегинде гана жашап, жалпы улуттук тилдин семантикалык системасынан орун албай калышы мүмкүн.

Адабий чыгармаларда автордун жекече стилдик өзгөчөлүгү катары өтмө мааниде колдонулган көп эле сөздөр учурайт. Булар адабий чыгармалардын көркөм сөз каражаты өзгөчө маанидеги стилистикалык кубулуш же троптун белгилүү бир түрү катарында болушу тийиш.

Тилде сөздөр метафоралык жол менен көп маанилүүлүккө ээ болот. Метафора – бул тилдеги сөздөрдүн өзүнөн мурда белгилүү болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы жана башка жактары боюнча жалпы бир окшошуп калуу кубулушу.

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тилдеги негизги кубулуштардын

бири. Коомдун өсүп өнүгүшү менен алар өнүгүп өсө берет. Ошону менен бирге алардын болушу чыгармалардын көркөмдүгүн арттырууга көмөктөшөт.

Корутунду. Демек, тилде сөздөр метафоралык эпөл менен көп маанилүүлүккө ээ болот. Метафора-бул тилдеги сөздөрдүн өзүнөн мурда белгилүү болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы ж.б.жактары боюнча жалпы бир окшошуп калуу кубулушу. Мисалы, “күмүш” деген сөздү алсак болот. Биринчи мааниси кымбат баалуу жаркырак ак түстөгү металл. Алтын, күмүш эшилген кендери бар. Экинчи мааниси жалтырак түс. Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тилдеги негизги кубулуштардын бири. Коомдун өсүп-өнүгүшү менен алар да өнүгүп-өсө берет. Ошондой эле алардын болушу чыгармалардын көркөмдүгүн арттырат.

Адабияттар

1. Акматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Ф., 1978ж. [1-12]
2. Алмабаева Э. Э. Многозначность слов., (по материалом произведения К.Жантошова “Каныбек”). Кыргыз тили жана адабияты журналы., Бишкек, 2012, № 21-с.175-177.
3. Мусаев С. Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Б.,1993ж.
4. Өмүралиева С. Кыргыз тили. Б., 2001ж. [4-3-5]
5. Усубалиев Б.Ш. Көп маанилүүлүктү иликтеп окутуунун айрым маселелери. Түркологиялык изилдөөлөр. Б., 2001ж. [5-16]
6. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. Б., 2000ж.
7. Современный русский язык.,-7-е изд.М., 2005.